RACPS-2022
Online National Conference on Recent Advances in Chemical and Physical Sciences
In Association with International Journal of Scientific Research in Science and Technology
Volume 9 | Issue 17 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X (www.ijsrst.com)

Comparison of Radar Backscattering Models IEM, Oh & Dubois for Synthetic Aperture Radar (SAR) Data

Monika S. Khole[1], Dr. Sanjay K. Tupe[2], Dr. Shafiyoddin Sayyad[3]
[1]Ph.D student, Department of Physics, R.G. Bagdia Arts, S.B. Lakhotia Commerce and R. Bezonji Science College, Jalna 431203, Maharashtra, India
[2]Department of Physics, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar 413249, Maharashtra, India
[3]Department of Physics, Milliya Arts, Science & Management Science College, Beed 431122, Maharashtra, India

ABSTRACT
Synthetic aperture radar (SAR) observations have been used in numerous studies to estimate soil moisture and surface roughness, because of their important roles in many aspects. The objective of this paper is to compare the most used radar backscattering models: Oh et al.,Dubois et al., and the Integral Equation Model (IEM)) using a wide dataset of SAR (Synthetic Aperture Radar) data. These forward models reproduce the radar backscattering coefficients (σ°) from soil surface characteristics (dielectric constant, roughness) and SAR sensor parameters (radar wavelength, incidence angle, polarization).This comparison shows that the IEM is the most adequate to estimate soil moisture & roughness from SAR data.

Keywords: Oh Model,Dubois Model,Integral Equation Model (IEM)); Synthetic Aperture Radar (SAR), Soilmoisture, Backscattering Coefficients,Surface Roughness.

I. INTRODUCTION

Soil moisture and surface roughness play important roles in various applications such as agronomy, hydrology, agriculture, risk prediction, etc. The radar signal, which depends on several radar parameters (incidence angle, frequency, polarization), is also correlated with soil surface roughness and moisture content. Synthetic Aperture Radar (SAR) data was used widely and successfully used for monitoring the spatial and temporal evolution of soil moisture and roughness. The estimation of soil moisture & roughness is done by inverting the measured SAR backscatter through SAR backscattering models (both empirical and physical).

A number of radar backscattering models have been reported in the literature. The most frequently used empirical models are those developed by Oh et al. [1–4], Dubois et al. [5], and the most popular physical models are the Integral equation model (IEM) [6]. These models are supposed to reproduce the radar backscattering coefficient and allow the estimation of soil surface parameters (moisture content and roughness) from SAR images. Several studies reported important discrepancies between backscattering model simulations and SAR observations [11 – 13].

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

Most studies have been carried out to evaluate and compare the robustness of the backscattering models such as Oh, Dubois, and IEM. Zribi et al. [13] evaluated the Oh model and IEM using L-, C- and X-band SAR data and in situ measurements. Results show that the IEM provides accurate simulations (RMSE about 2.0 dB) only over smooth surfaces. In addition, for rough surfaces and medium incidence angles, Oh model simulations retrieve backscattering values very close to the measured ones, while showing poor correlation with measured backscattering coefficients over smooth areas. Baghdadi and Zribi evaluated the backscattering models IEM, Oh, and Dubois by using large C-band SAR data and in situ measurements. Results showed that these models frequently tend to over-estimate or under-estimate the radar signal and the errors in model simulation depend on height, surface roughness, rms, soil moisture, mv, and/or incidence angle.This study aimsto evaluate the most popular backscattering SAR models (Oh, Dubois, and IEM) by using a wide range of SAR data. Most of the methods for soil moisture mapping are based on backscatter models for soil moisture estimations. The objective of our study is to evaluate the most common backscatter models using a wide dataset of SAR data acquired from numerous agricultural sites. Thus, this study should be of great importance to the scientific community since it helps to understand the backscatter model's performance for a wide range of soil surface conditions, acquired for several study areas throughout the world by numerous SAR sensors.

II. SYNTHETIC APERTURE RADAR (SAR)

Backscattering signals measured using SAR are affected by land surface characteristics i.e. dielectric constant, the soil surface roughnessof the soil, and the physical and geometrical properties of vegetation, size, shape, orientation, etc. [15] The main characteristics of the currently operating spaceborne SAR sensors along with some past and future sensors are summarised in Table 1.[16]SAR remote sensing has the following characteristics and advantages[18][15]:(a)estimating SM change using repeat observations, (b) correcting the effects of surface roughness based on a multi-incidence angle (c) a combination of high spatial-spatial resolution observations from active microwave sensors and coarse observations from passive microwave sensors, (d) measuring SM for bare soil quantitatively using dual polarization L-band or three- polarization.

Table 1. Characteristics of major spaceborne SAR systems.

Platform	**Sensor**	**Polarization**	**Band(s)**	**Highest Spatial Resolution(m)**	**Swath Width (km)**	**Mission**
SEASAT	SAR	HH	L	25	100	June-Oct 1978
SIR-A	SAR	HH	L	40	50	Nov 12-15th 1981
SIR-B	SAR	HH	L	25	30	Oct 5-13th 1984
Almaz-1	SAR	HH	S	13	172	Mar 31st 1991- Oct 17th 1992

ERS-1	AMI	VV	C	30	100	July 17th, 1991- Mar 10th, 2000
JERS-1	SAR	HH	L	18	75	Feb 11th, 1992- Oct 12th, 1998
SIR-C/X-SAR	SIR-C X-SAR	VV,HH,HV, VH, HH	L, C, X	30	10-200	April 1994 Oct 1994
ERS-2	AMI	VV	C	30	100	April 21st 1995-
RADARSAT-1	SAR	HH	C	10	100-170	Nov 28th, 1995-
SRTM	C-SAR X-SAR	VV, HH HH	C, X	30	50	Feb 11th – 22nd 2000
ENVISAT	ASAR	VV,HH,HH/V V	C	30	100-400	Mar 1st 2002-
ALOS	PALSAR	HV/HH,VH/V V Quad-pol	L	10	70	Jan 24th 2006-
TerraSAR-X	X-SAR	Quad-pol	X	1	10-100	June 15th 2007-
RADARSAT-2	SAR	Quad-pol	C	3	10-500	Dec 14th 2007-
COSMO/ SkyMed Series TecSAR	SAR-2000 SAR	Quad-pol HH, HV, VH, VV	X X	1 1	10-200 40-100	June 8th& Dec 8th, 2007- 21st Jan 2008
SAR-Lupe	SAR	-	X	<1	-	Dec 2006 & Jul 2008-
Kondor-5	SAR	HH,VV	S	1	-	2009
TanDEM-X	SAR	Quad-pol	X	1	10-150	2009
RISAT	SAR	Quad-pol	C	3	30-240	2009
HJ-1C	SAR	HH, VV	S	20	-	2009
ARKON-2	SAR	-	X, L, P	2	-	2011
MapSAR	SAR	Quad-pol	L	3	20-55	2011
KompSAT-5	SAR	HH, HV, VH, VV	X	20	100	2011
SAOCOM-1	SAR	Quad-pol	L	7	50-400	2011
RADARSAT	SAR	Quad-pol	C	3	20-500	2012 – 2014
Constellation Mission SMAP	SAR	HH, HV, VV	L	3km	30-1000	2012
Sentinel-1	SAR	Quad-pol	C	5	400	2013
Sentinel-1A	SAR		C			2014
Sentinel-1B	SAR		C			2016

DESDynl	SAR	Quad-pol	L	25	>340	2015
RADARSAT-Constellation (3 Satellites)	SAR	Quad-pol	C	1-3	350	2018

III. IN-SITU MEASUREMENTS

Most of the techniques have been used for measurements of soil moisture and surface roughness using active microwave-based models.

3.1 Soil Moisture Measurements

The soil moisture is described as the level of saturation in the upper soil layer relative to the soil field capacity and is regulated by the precipitation and potential evaporation and is highly variable in space and time.Most of the studies have compared the estimation of soil moisture using active microwave sensors like (Shoshany et al., 2000; Kelly et al., 2003; Baghdadi et al., 2006; Rahman et al., 2008; Zribi et al., 2011; Das and Paul, 2015).Shoshany et al. (2000) have estimated Gravimetric SM converted into volumetric SM (%).

Gravimetric residual moisture method and volumetric moisture content have been widely used for SM measurements. Gravimetric SM (mg) values were obtained from laboratory analysis and converted into volumetric soil moisture (V_{sm}): [20]

$$V_{sm} = mg * sbd \qquad (1)$$

Where, sbd multiplying bulk density.

Further, Mohan et al. (2015) have estimated gravimetric soil moisture (G_{SM}) as:

$$G_{SM} = \frac{M_{water}}{M_{soil}} = \left[\frac{W_{wet} - W_{dry}}{W_{dry}}\right] \qquad (2)$$

Using simple formula volumetric soil moisture can be calculated as:

$$\frac{Wet\ weight - Dry\ weight}{height} \qquad (3)$$

3.2 Roughness Measurement:

After the soil moisture, the surface roughness is another important factor that affects the backscattering SAR signature, because it determines how the incidence wave interacts with the surface. There are several ways to describe the natural surface roughness, and two frequ0ently used methods are: fractal geometry theory and statistical description [21]. The fractal geometry theory describes the complicated surface roughness structure, especially for irregular and fragmented soil structures [22]. The surface roughness model helps to describe the surface height variations with respect to the ground surface level.

IV. BACKSCATTERING COEFFICIENTS

The backscattering coefficient of soil represents the relationship between soil properties and the scatterometer responses [23]. Some of the factors that are known to govern backscattering behavior are: i) dielectric constant of the vegetation material which is strongly influenced by moisture content; ii) the shape

distribution; iii) orientation distribution. iv) size distribution of the scatterers and roughness and dielectric constant of the underlying soil surface [24]. From the backscattering coefficient, we can directly calculate the soil dielectric constant [25].It shows a linear relationship with SM as [20].

$$\sigma^\circ = A + B.W \qquad (4)$$

Where A is theσ° of a completely dry soil surface and B is the sensitivity of σ° to change with the surface SM content.

Description of scattering models:

The most common approaches used to develop models for soil moisture retrieval are developing direct theoretical or physical models by simulating the backscattering coefficients in terms of soil attributes such as the dielectric constant and the surface roughness for an area with known characteristics. The dielectric constant of the soil surface and hence the soil moisture content can be estimated from mathematical inversion of these models.[26]

1.The Semi-Empirical Oh model

Oh, et al. developed from 1992 to 2004 several versions of a semi-empirical backscattering model. Based on theoretical models, scatterometer measurements, and airborne SAR observations, the Oh model is built over a wide variety of bare soil surfaces. The Oh model relates the co-polarized ratio p ($=\sigma^0_{HH}/\sigma^0_{VV}$) and the cross-polarized ratio q ($=\sigma^0_{HV}/\sigma^0_{VV}$) to incident angle (θ), wave number (k), the standard deviation of surface height (Hrms), correlation length (L),soil moisture (m_v), dielectric constant (ε_r),Γ_0 is the Fresnel reflectivity. The initial version of the Oh model is defined as:

$$p = \frac{\sigma^\circ{}_{HH}}{\sigma^\circ{}_{VV}} = \left[1 - \left(\frac{\theta}{90^\circ}\right)^{\frac{1}{3\Gamma 0}} e^{-k\,rms}\right]^2 \qquad (5)$$

$$q = \frac{\sigma^\circ{}_{HV}}{\sigma^\circ{}_{VV}} = 0.23\sqrt{\Gamma_0}\ (1-e^{-k\,rms})(6)$$

Where,

$$\Gamma_0 = \left|\frac{1-\sqrt{\epsilon_r}}{1+\sqrt{\epsilon_r}}\right|^2 \qquad (7)$$

Oh et al. [14] proposed a new expression for q to incorporate the effect of the incidence angle:

$$q = 0.25\sqrt{\Gamma_0}\ (0.1+sin\theta^{0.9})\ (1-e^{-[1.4-1.6\Gamma_0]k\,rms}) \qquad (8)$$

The expressions for p and q were again modified in 2002, and an expression was proposed for the cross-polarized backscatter coefficient (Oh et al. 2002):

$$p=1 - \left(\frac{\theta}{90^\circ}\right)^{0.35\,mv^{-0.65}} e^{-0.4(k\,rms)^{1.4}} \quad (9)$$

$$q= 0.1\ 0.1\left(\frac{rms}{L} + sin1.3\theta\right)^{1.2} (1 - e^{-0.9(k\,rms)^{0.8}} \quad (10)$$

$$\sigma^\circ_{HV} = 0.11 mv^{0.7} cos^{2.2}\,\theta(1 - e^{-0.32(k\,rms)\wedge 1.8} \quad (11)$$

Given that the measurement of the correlation length is not exact and that the ratio q is insensitive to the roughness parameters, Oh (2004) proposed a new formulation for q that ignores the correlation length:

$$q=0.095\ (0.13 + \sin 1.5\theta)^{1.4}(1-e^{-1.3\,(k\,rms)\wedge 0.9} \quad (12)$$

Oh's models were compared with the experimental database using the ratios p and c. The ratio of c is defined from the semi-empirical formulations of p and q.

2. The semi-empirical Dubois model:

Dubois et al. (1995) suggested a semi-empirical approach for modelling radar backscatter coefficient for co-polarised backscatter only, using scatterometer data collected at six frequencies between 2.5 GHz and 11GHz [25]. The expressions involve the angle of incidence, the dielectric constant, the rms surface height and the wavelength:

$$\sigma^{\circ}_{HH} = 10^{-2.75}\left(\frac{cos^{1.5}\theta}{sin^{3}\theta}\right)10^{0.028\varepsilon_r,tan\theta}(k\, rms\, sin\theta)^{1.4}\boldsymbol{\lambda}^{0.7} \qquad (13)$$

$$\sigma^{\circ}_{VV} = 10^{-2.75}\left(\frac{cos^{3}\theta}{sin^{3}\theta}\right)10^{0.046\varepsilon_r,tan\theta}(k\, rms\, sin\theta)^{1.1}\boldsymbol{\lambda}^{0.7} \qquad (14)$$

3. The Integral Equation Model (IEM):

The IEM is a physically based radioactive transfer backscattering model application to a wide range of roughness values (Fung et al. 1992). The parameters required to compute the backscattering coefficient from the IEM model are correlation length, rms surface height, dielectric constant, polarisation and incidence angle and surface parameters. Over bare soils in agricultural areas, the backscatter coefficients of the surface contribution are expressed as:

$$\sigma^{\circ}_{pp} = \frac{k^2}{2}|fpp|^2 e^{-4rms^2k^2\cos^2\theta}\sum_{n=1}^{+\infty}\frac{(4rms^2k^2\cos^2\theta)\hat{}n}{n!}W^{(n)}(2ksin\theta,0)$$

$$+\frac{k^2}{2}Re\left(f^{*}_{pp}F_{pp}\right)e^{-3rms^2k^2\cos^2\theta}\sum_{n=1}^{+\infty}\frac{(4rms^2k^2\cos^2\theta)\hat{}n}{n!}W^{(n)}(2ksin\theta,0)$$

$$+\frac{k^2}{8}|fpp|^2 e^{-2rms^2k^2\cos^2\theta}\sum_{n=1}^{+\infty}\frac{(rms^2k^2\cos^2\theta)\hat{}n}{n!}W^{(n)}(2ksin\theta,0) \qquad (15)$$

Where p is H and V polarisation, k is the radar wave number(k=2π/λ), rms is the standard deviation of surface height, θ is the radar angle of incidence, $W^{(n)}$is the Fourier Transform of the nth power of the surface correlation function, fpp is a function of the incidence angle and the Fresnel reflection coefficient and Fpp is a function of the incidence angle,ε_r is the dielectric constant of the soil, μ_r is the relative permittivity.

Where, $f_{hh} = \frac{-2R_h}{cos\theta}$

$$f_{vv} = \frac{2R_v}{cos\theta}$$

$$f_{hh} = 2\frac{\sin^2\theta}{cos\theta}\left[4R_h - \left(1-\frac{1}{\varepsilon_r}\right)(1+R_h)^2\right]$$

$$f_{hh} = 2\frac{\sin^2\theta}{cos\theta}\left[\left(1-\frac{\varepsilon_r\cos^2\theta}{\mu_r\,\varepsilon_r-\sin^2\theta}\right)(1-R_h)^2 - \left(1-\frac{1}{\varepsilon_r}\right)(1+R_v)^2\right]$$

$R_h = \frac{\mu_r cos\theta - \sqrt{\mu_r\varepsilon_r - \sin^2\theta}}{\mu_r cos\theta + \sqrt{\mu_r\varepsilon_r - \sin^2\theta}}$: Fresnel reflection coefficient at horizontal polarization

$R_v = \frac{\varepsilon_r cos\theta - \sqrt{\mu_r\varepsilon_r - \sin^2\theta}}{\varepsilon_r cos\theta + \sqrt{\mu_r\varepsilon_r - \sin^2\theta}}$: Fresnel reflection coefficient at vertical polarization

$$W^n(a,b) = Fourier\ transform\ of\ the\ nth\ power$$

$W^n(a, b) = \frac{1}{2\pi} \iint \rho^n(x, y) e^{-i(ax+by)} dxdy$ (16)

The distribution of ρ(x, y) is exponential for low surface roughness values and Gaussian for high surface roughness values.The correlation functions for one-dimensional roughness profiles are defined as follows:

ρ(x) = e^(-(x/L)^τ (17)

where L is the correlation length.

The backscattering IEM has a large validity domain. Baghdadi et al. (2004) and Zribi (1998) showed that, for bare soil in agricultural areas, IEM performs better with a fractal autocorrelation function. This is the function used in the present study. For retrieving surface roughness and soil moisture from SAR data, authors often use the original version of the IEM model.

V. CONCLUSION

The semi- empirical models of Oh and Dubois as well as the IEM physical backscattering model were evaluated using SAR data. The objectives of this paper are to compare the three models Oh, Dubois and IEM models. Comparison between the radar data by the three most commonly used surface radar backscattering models (Oh, Dubois and IEM) concludes that IEM performs better from overview of literatures.

VI. REFERENCES

[1]. Y. Oh, K. Sarabandi, and F. T. Ulaby, "An empirical model and an inversion technique for radar scattering from bare soil surfaces," IEEE Trans. Geosci. Remote Sens., vol. 30, no. 2, pp. 370–381, Mar. 1992.

[2]. Y. Oh, K. Sarabandi, and F. T. Ulaby, "An inversion algorithm for retrieving soil moisture and surface roughness from polarimetric radar observation," in Proc. IGARSS, Pasadena, CA, 1994, vol. III, pp. 1582–1584, IEEE Catalog Number 94CH3378-7.

[3]. Y. Oh, K. Sarabandi, and F. T. Ulaby, "Semi-empirical model of the ensemble-averaged differential Mueller matrix for microwave backscattering from bare soil surfaces," IEEE Trans. Geosci. Remote Sens., vol. 40, no. 6, pp. 1348–1355, Jun. 2002.

[4]. Y. Oh, "Quantitative retrieval of soil moisture content and surface roughness from multipolarized radar observations of bare soil surfaces," IEEE Trans. Geosci. Remote Sens., vol. 42, no. 3, pp. 596–601, Mar. 2004.

[5]. P. Dubois, J. Van Zyl, and T. Engman, "Measuring soil moisture with imaging radars," IEEE Trans. Geosci. Remote Sens., vol. 33, no. 4, pp. 915–926, Jul. 1995.

[6]. A. K. Fung, Z. Li, and K. S. Chen, "Backscattering from a randomly rough dielectric surface," IEEE Trans. Geosci. Remote Sens., vol. 30, no. 2, pp. 356–369, Mar. 1992.

[7]. NICOLAS BAGHDADI and MEHREZ ZRIBI, "Evaluation of radar backscatter models IEM, OH and Dubois using experimental observations." International journal of Remote Sensing, Vol.27, No.18, 20 September 2006, 3831-3852.

[8]. N. Baghdadi, E. Saba, M. Aubert, Mehrez Zribi, Frederic Baup. "Comparison between backscattered TerraSAR signals and simulations from the radar backscattering models IEM, Oh, and Dubois." IEEE Geoscience and Remote Sensing Letters, IEEE- Institute of Electrical and Electronic Engineers, 2011, 6(8), p. 1160-1164. ird-01026279.

[9]. Nicolas Baghdadi, Elie Saba, Maelle Aubert, Mehrez Zribi, and Frederic Baup," Evaluation of Radar Backscattering Models IEM, Oh, and Dubois for SAR Data in X-Band Over Bare Soils", IEEE GEOSCIENCE AND REMOTE SENSING LETTERS, VOL. 8, NO. 6, NOVEMBER 2011

[10]. Mohammad Choker, Nicolas Baghdadi, Mehrez Zribi, Mohammad El Hajj, Simonetta Paloscia, Niko E. C. Verhoest, Hans Lievens and Francesco Mattia, "Evaluation of the Oh, Dubois and IEM Backscatter Models Using a Large Dataset of SAR Data and Experimental Soil Measurements." Water 2017, 9, 38; doi:10.3390/w9010038.

[11]. Baghdadi, N.; Gherboudj, I.; Zribi, M.; Sahebi, M.; King, C.; Bonn, F. Semi-empirical calibration of the IEM backscattering model using radar images and moisture and roughness field measurements. Int. J. Remote Sens. 2004, 25, 3593–3623.

[12]. Mattia, F.; Le Toan, T.; Souyris, J.-C.; De Carolis, C.; Floury, N.; Posa, F.; Pasquariello, N.G. The effect of surface roughness on multifrequency polarimetric SAR data. IEEE Trans. Geosci. Remote Sens. 1997, 35, 954–966.

[13]. Zribi, M.; Taconet, O.; Le Hégarat-Mascle, S.; Vidal-Madjar, D.; Emblanch, C.; Loumagne, C.; Normand, M. Backscattering behavior and simulation comparison over bare soils using SIR-C/X-SAR and ERASME 1994 data over Orgeval. Remote Sens. Environ. 1997, 59, 256–266.

[14]. Oh, Y.; Sarabandi, K.; Ulaby, F.T. An inversion algorithm for retrieving soil moisture and surface roughness from polarimetric radar observation. In Proceedings of the IEEE International Geoscience and Remote Sensing Symposium (IGARSS '94)—Surface and Atmospheric Remote Sensing: Technologies, Data Analysis and Interpretation, Pasadena, CA, USA, 8–12 August 1994; Volume 3, pp. 1582–1584.

[15]. Du, J., Shi, J. and Sun, R.; The development of HJ SAR soil moisture retrieval algorithm. Int. J. Remo. Sens.,2010, 31(14),3691-3705.

[16]. Barrett, Brian W., Edward Dwyer, and Pádraig Whelan. "Soil moisture retrieval from active spaceborne microwave observations: An evaluation of current techniques." Remote Sensing 1.3 (2009): 210-242.

[17]. Thanabalan, P., and R. Vidhya. "Derivation of Soil Moisture using Modified Dubois Model with field assisted surface roughness on RISAT-1 data." Earth Sciences Research Journal 22.1 (2018): 13-18.

[18]. Liu, C. A., Chen, Z. X., Yun, S. H. A. O., Chen, J. S., Hasi, T., & PAN, H.Z. "Research advances of SAR remote sensing for agriculture applications: A review. Journal of integrative agriculture (2019), 18(3), 506-525.

[19]. Sonika Sharma Supervised by Dr. Y.S. Rao Er. Praveen Thakur, "SOIL MOISTURE ESTIMATION USING ACTIVE AND PASSIVE MICROWAVE REMOTE SENSING TECHNIQUES" Indian Institute of Remote Sensing National Remote Sensing Agency (NRSA), Department of Space, Dehradun-248001 March 2006.

[20]. Vijay S. Bhagat," Space-borne Active Microwave Remote Sensing of Soil Moisture: A Review" Remote Sensing of Land (2017), 1(1), 53-86.

[21]. Wang,Hongquan. "Soil moisture retrieval from microwave remote sensing observations." Soil Moisture. IntechOpen, 29-54, 2018.

[22]. Mandelbrot BB. The Fractal Geometry of Nature. San Francisco, CA: Freeman; 1982

[23]. Schmugge, T., "Remote Sensing of Soil Moisture." Goddard Space Flight Center, Greenbelt, Meryland; 1976

[24]. Bindlish, Rajat, and Ana P. Barros. "Including vegetation scattering effects in a radar based soil moisture estimation model." IAHS PUBLICATION (2001): 354-361.

[25]. Song, K., Zhou, X. and Fan, Y." Empirically Adopted IEM for Retrieval of Soil Moisture From Radar Backscattering Coefficient." IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing (2009), 47(6), 1662-1672.

[26]. Barrett, Brian W., Edward Dwyer, and Pádraig Whelan. "Soil moisture retrieval from active spaceborne microwave observations: An evaluation of current techniques." Remote Sensing 1.3 (2009): 210-242.

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXIX, 14 Oct. 2022

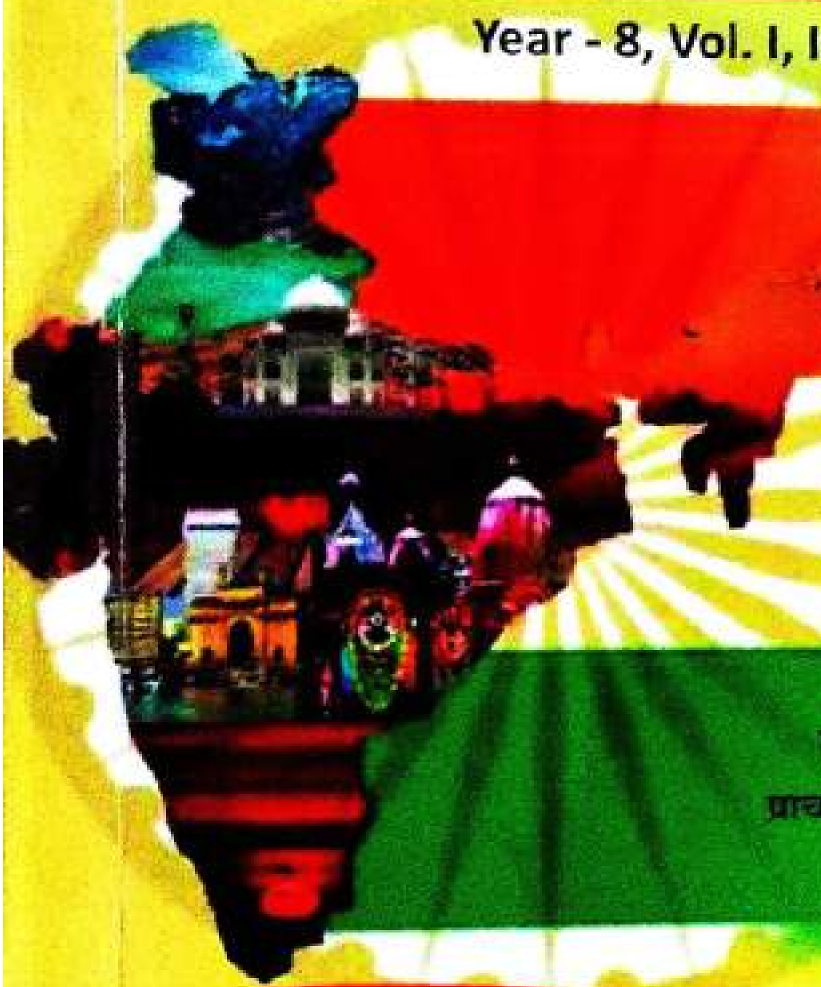

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व सामाजिक परिणामकारकता

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. आनंद घन

संपादक
डॉ. गणेश माने

सहसंपादक
डॉ. वसंत सरवदे
डॉ. विजयकुमार सोन्नर

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Scanned with AnyScanner

57.	भारतीय राज्यघटनेतील कलम 370 विषयक सद्यस्थिती	नारायण सखाराम फुल्ने	235
58.	भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार	डॉ. किरण चक्रे	237
59.	स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	प्रा. श्री. आर. के. सुर्यवंशी	240
60.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील ओबीसी आरक्षण आणि जातिनिहाय जनगणना	प्रा. डॉ. संतोष हंकारे	245
61.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	डॉ. प्रवीण पांडुरंग लोणारकर	249
62.	अण्णाभाऊ साठे यांची क्रांतिकारी विचार	प्रा. डॉ. श्रीहरी दासू चव्हाण	256
63.	स्त्रीवादी साहित्य चळवळ एक आकलन	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	258
64.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळीचे योगदान	प्रा. डॉ. शारदा गोविंदराव बंडे	263
65.	भारतीय संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका आणि कार्य	प्रा. डॉ. इकबाल खान गफार खान	266
66.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील माध्यमांची भूमिका	प्रा. डॉ. बालाजी लक्ष्मणराव शिंदे	269
67.	स्वातंत्र्योत्तर काळात संस्कृत भाषेचे महत्व	प्रा. शंकर धारबा घाडगे	272
68.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मचळवळ आणि नवबौध्दांची सद्यस्थीती	डॉ. गव्हाळे बालाजी मारूती	278
69.	उत्तर - पूर्व राज्यांचे भू . राजकिय महत्व- एक अभ्यास	प्रा. नारायण हनमंतराव पांचाळ	282
70.	भारतातील जम्मू - काश्मीर राज्यातील दहशतवादी संघटना आणि त्यांची कार्यप्रणाली	प्रा. संदीप भानुदास गवते	286
71.	महाराष्ट्रातील सद्यकालीन पाणीप्रश्न	बालाजी नरवटे	291
72.	भारताच्या सामाजिक आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास	प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.	295
73.	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांची भूमिका	प्रा डॉ. के. जी. तायवाडे	302

Scanned with AnyScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

स्त्रीवादी साहित्य चळवळ एक आकलन

डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

कालिकादेवी कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय शिरूर का.

प्रस्तावना

स्त्रियांचे, स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्याहून ते स्वरूपतः वेगळे ठरते तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा अर्थ केवळ स्त्री निर्मितसाहित्य नव्हे, तर पुरुष केंद्री विचार व्यूहातून मुक्त अशा परिप्रेक्ष्यातून कोणीही स्त्रीवा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असे ही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल. वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल, हा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे परंतु एवढे निश्चित म्हणता येईल, की मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचाराला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे, त्यातील जटिलता, धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. बाईच्या असण्याचा, होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे, तिच्या आत्म शोधाचा प्रवास वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल परंतु स्त्रियांच्या दुःखाच्या करुण कहाण्या पराभुत निव्रतिवादी दृष्टिकोणातून मांडणारे, त्यांच्या विषयी केवळ दया, सहानुभूती निर्माण करणारे, तसेच उद्धारकाच्या भूमिकेतून केलेले लिखाण हे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येणार नाही. स्त्रीच्या देहाभोवती गूढता उभारून मूळ दडपणुकीचे वास्तव धूसर करणारे साहित्य स्त्रीवादाच्या कसोट्यांना उतरणारे नव्हे.

स्त्रीवाद ही एक समाज परिवर्तन घडवू पाहणारी 'राजकीय' जाणीव आहे. या स्त्रीवादी जाणिवेचा विविध दृष्टिकोणांतून, भिन्नभिन्न पातळ्यांवरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणालींमध्ये स्वतःची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते. म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतातच परंतु त्यांच्यात अनेकदा परस्पर विरोध ही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळांत लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते. ह्या भिन्नभिन्न स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुषाच्या आधारा शिवाय स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमा इतकीच, माणसा सारखे जगण्याची भूक स्त्रीला ही असते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणुन घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुष प्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीचे माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य, मग ते पुरुषाने लिहिले असले तरी स्त्रीवादी ठरेल कारण तत्वतः स्त्रीवादी जाणीव स्त्री व पुरुष दोघांमध्ये ही विकसित होऊ शकते परंतु पुरुषी वर्चस्वाचा अनुभव बाई होऊन घेणे स्त्रीला अधिक समर्थ पणे करता येते, असे ही मानले जाते. त्यामुळे स्त्रियांचे लेखन अधिक नेमके, धारदार व प्रखर होते. जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते स्त्रियांची बाईपणाच्या भानातून निर्माण झालेली भाषा, प्रतीके, प्रतिमा खऱ्या अर्थाने विकसित होण्यासाठी काही काळ तरी जाणीव पूर्वक अलगता वादी भूमिका घेणे इष्ट ठरेल.

संशोधनाचीउद्दिष्टे

१) स्त्री वादी साहित्य चळवळीचा उदय समजुन घेणे

Scanned with AnyScanner

२) स्त्री वादी साहित्य चळवळीची भूमिका समजून घेणे

३) स्त्री वादी साहित्य चळवळीतून मांडलेल्या समस्येचे आकलन करून घेणे

४) स्त्रीवादी चळवळ आणि इतर साहित्य चळवळ यांना अनुबंध लपासणे

५) स्त्रीवादी मराठी साहित्याचा शोध घेणे.

पाश्चात्य देशांत स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६० च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद सु. १९७५ नंतर रुजला. असे असले, तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती, असे मात्र नव्हते. व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची, गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त ही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे, असे त्यांना वाटत होते. त्याला सामुहिक चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. मात्र जे खाजगी आहे, ते राजकीय आहे हे भान स्त्री जातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला. "साहित्य आणि समाजयांचा अन्योन्य असा संबंध आहे. त्या त्या काळात निर्माण झालेल्या समस्या त्या त्या काळामध्ये साहित्यामध्ये प्रतिबिंबित होत असतात. स्त्रीच्या संबंधात हेच दिसून येते. स्त्रीला पुरुषाबरोबर स्थान व वाटा मिळावा ही मागणी जाहीरपणे पुढे आली त्यातून स्त्री चळवळीची गरज भासली स्त्री पुरुषाच्या असंमतोलातून स्त्री वाद जन्माला आला".[१]

स्त्रीवादी जाणीव कशाला म्हणायचे, हे आधी स्पष्ट केले पाहिजे. जगभर प्रदीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे, त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला (सेक्स) सांस्कृतिक लिंगभेदाचे (जेंडर) रूप दिले. आपले हित संबंध जपण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सत्ता संबंध रचला. या सत्ता संबंधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव, लक्षणे, कार्यक्षेत्रे, कर्तव्ये या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादली. यागोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होय. 'स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही, तर ती घडवली जाते' (वन इज नॉट बॉर्न अ वुमन, वन बिकम्स अ वुमन). हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सीमॉन द बोव्हार चे विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्त्वाचे प्रमेय आहे. स्त्रीवादा विषयी वेगवेगळ्या विचारवंतांनी मांडलेल्या विचारांमधून ही संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होईल. रा. गजाधव यांनी' स्त्रीवाद ही समाजाच्या व संस्कृतीच्या व्यापक परिघाला पूर्ण ग्रासणारी सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रणाली आहे ही केवळ वाङ्मयीन प्रणाली नाही असे मत मांडले आहे".[२]

स्त्रीवादी जाणीव ही स्त्री व पुरुष या दोघांत उदित होऊ शकते. पुरुष या जाणिवेचा समर्थक होऊ शकतो परंतु या जाणिवेचा अनुभव मात्र स्त्रीच घेत असते. स्त्री – पुरुष विषमतेचे भान येणे, ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुष रचित स्त्रीत्वाच्या कल्पनेला नकार देणे, ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था, तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे, ही स्त्रीवादी जाणिवेची या पुढील व अंतिम अवस्था म्हणता येईल. या अवस्थांमधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे, हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयेतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, वेगवेगळ्या कालखंडांत आढळून येतात.

स्त्रीवादी मराठी साहित्य-

मराठी साहित्यात साधारणतः १९६० नंतरच्या दशकांत स्त्रीवादी साहित्य जाणीव पूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि सत्तर – ऐंशी च्या व नंतरच्या दशकांत ही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य, कथा, कादंबरी अशा प्रकारांत जोमाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वी ही स्त्री केंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन काळापासून

मौखिक वा लिखित स्वरूपात होत होती, असे दिसून येते. स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोहोचते. स्त्री आपल्याशीच किंवा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चालतेल्या संवादातून 'बाई असण्याचा, 'बाईपणाचा' अर्थ व्यक्त करीत आली आहे. मराठी लोकगीतात हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत ऐकू येतो. अन्याय, बंधने, शिक्षा, दंड, तक्रार, शोषण, पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक, सततची अवहेलना व उपेक्षा, अपाय, इजा, आपल्या कडून चूक वा अपराध घडेल का ह्या भी स्त्रीला वाटणारी धास्ती इ. स्त्रियांच्या अनुभव विश्वाच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाङ्मयातून शब्दांकित केलेली दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाङ्मय स्त्रीवादी समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकला आहे. मराठीत तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. शिरीन कुडचेडकर या संदर्भात म्हणतात "स्त्रीवाद ही केवळ एक सैद्धांतिक विचार प्रणाली नसून ती गतिशील आणि कृतिनिष्ठ स्वरूपाची आहे. आपल्या भोवतालचे जग केवळ समजून घेणे एवढ्या पुरते तिचे उद्दिष्ट मर्यादित नसून ते जग बदलण्याचा प्रयत्न करणारी विचार प्रणाली आहे".[3]

महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इ. लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री-पुरुष विषमतेचे, पुरुष सत्ताक समाज व्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यातून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दुःखे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री पुरुष तुलना ह्या ग्रंथात पुरुष सत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणा विरुद्ध लिहून, स्त्री शोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. मालतीबाई बेडेकर म्हणजेच विभावरी शिरूरकर यांच्या लिखाणात ही (हिंदोळ्यावर, १९३४ कादंबरी) पुरुषाकडून स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'भरली घागर' कवितेत स्त्री-पुरुष भेदावर भाष्य आहे, तर स्मृति चित्रे (४ भाग; १९३४, १९३५, १९३६) मध्ये विनोदाच्या, उपरोधाच्या अंगाने स्त्री-पुरुष विषमतेचे चित्रण आहे. व्हर्जिनिया वुल्फच्या सिद्धांत — स्त्रियांनी उपरोध, विनोद ही शस्त्रे वापरून आपल्या व्यथा, शोषण, अन्याय यांना वाचा फोडावी इथे मराठीत प्रत्यक्षात आला आहे. अलीकडच्या काळात मंगला गोडबोले यांच्या लिखाणात ही पुरुष प्रधान व्यवस्थेतील रूढी, परंपरांचा निषेध करताना विनोद, उपरोध यांचा वापर केला आहे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, मानिषा (सुनंदा कुलकर्णी), मेघना पेठे, नीरजा यांच्या कथा कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. कमल देसाईंच्या काळा सूर्य आणि हॅट घालणारीबाई (१९७५) या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यकथांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. काळासूर्य या कादंबरीची नायिका शेवटी गावातील पुरातन मंदिर तोडून टाकते आणि स्वतःही मरते. हे गिल्बर्ट-ग्युबरच्या 'मॅड वुमन' प्रतिमेचे मराठीतील उदाहरण म्हणता येईल. अरुणा ढेरे, गौरी देशपांडे, श्यामला वनारसे यांनी त्यांच्या साहित्य कृतीत ही प्राचीन पुराण कथांचे स्त्रीवादी दृष्टि-कोणातून नवे अन्वयार्थ लावले आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या कथा--कादंबऱ्यांत स्वतंत्र, मुक्त, प्रगल्भ स्त्रीची अनेक रूपे आढळतात. स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून स्त्रियांचे अनेक प्रश्न व जाणिवा यांची अभिव्यक्ती, पुरुष सत्ताक व्यवस्था व पुरुषी मानसिकता यांची उपरोध पूर्ण टिंगलटवाळी, करिअरला प्राधान्य देणाऱ्या स्त्रीच्या समस्या व व्यथा यांचे प्रभावी चित्रण ही त्यांच्या स्त्रीवादी साहित्याची ठळक वैशिष्ट्ये होत.

Scanned with AnyScanner

शांता गोखले यांच्या रीटा वेलिणकर या कादंबरीची मानसशास्त्रीय तसेच समाजशास्त्रीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा करता येते. स्त्रीवादातील 'भगिनी भाव' या संकल्पनेचा पुरस्कार करणारी ही कादंबरी आहे. आशा बगे यांची भूमी ही कादंबरी, तसेच प्रिया तेंडुलकरांच्या कथा (ज्याचा त्याचा प्रश्न व जन्मलेल्या प्रत्येकाला (१९९१) हे कथा संग्रह) यांचे मूल्य मापन भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून करता येते. कविता महाजन यांची ब्र ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा द्विविध स्त्रीवादी दृष्टिकोनांतून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या लिखाणात (हंस अकेला – कथा संग्रह व नातिचरामि ही कादंबरी) मुक्त जीवन पद्धती, बिनधास्त जीवन शैली यांचा पुरस्कार आढळतो. नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील एक प्रमुख व महत्त्वाच्या कवयित्री व कथाकार (ओल हरवलेली माती - कथासंग्रह) असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू त्यांनी वास्तववादी, चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. साठोत्तरी कालखंडात, १९७०-८० च्या दशकांत व नंतरच्या काळात ही काव्य निर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. त्यांतील काही प्रमुख कवयित्री अशा : अनुराधा पाटील, रजनी परुळेकर, मलिका अमर शेख, प्रभा गणोरकर, अरुणा ढेरे, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे, कविता महाजन, आसावरी काकडे, सिसिलिया कार्व्हालो इत्यादी. स्त्रीत्वाचे, स्त्रीवादी जाणिवेचे, स्त्रीच्या विशिष्ट अनुभव – विश्वाचे वेगवेगळ्या पातळ्यांवरचे, भिन्नभिन्न स्वरूपाचे चित्रण त्यांच्या कवितांत आढळते. व्यक्तिनिष्ठ तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाचे थेट चित्रण करणाऱ्या या कविता स्त्रीत्वाचा आत्मभान युक्त स्वर व्यक्त करणाऱ्या आहेत. बाईचे सामर्थ्य व अनेक विधक्षमतांच्या शक्यता सूचित करणाऱ्या भविष्य वेधीक कविता काही कवयित्रींनी लिहिल्या आहेत. बाईतील अपार करुणा, तिची सर्जनशीलता, नवनिर्मितीची क्षमता ही तिची बलस्थाने अनेक कवितांतून व्यक्त झाली आहेत. १९८०-९०च्या दशकांत स्त्रीवादी जाणिवेच्या काव्याचा प्रवाह लक्षणीय होता. स्त्री केंद्री काव्य लेखनाचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढतच गेले.

स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी स्त्रीवादी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. उदा., सुनीता देशपांडे यांचे आहे मनोहर तरी (१९९०), कमलपाध्ये यांचे बंधअनुबंध ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्त्वाचा दस्तावेज आहे. बेबी कांबळे (जिणं आमचं), कुमुद पावडे (अंतःस्फोट), शांताबाई कांबळे (माझ्या जल्माची चित्तर कथा), मुक्ता सर्वगौड (मिटलेली कवाडे), ऊर्मिला पवार (आयदान), सिंधुताई सपकाळ (मी वनवासी) इत्यादींचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्त्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. स्त्रीवादया शब्दाबद्दल अनेकांच्या मनात अनेक गैर समज आहेत. त्यामुळे स्त्रीवादी लेखन करणाऱ्या काही स्त्रिया ही आपण स्त्रीवादी नाही, असे सांगतात. स्त्रीवाद म्हणजे काय आहे आणि काय नाही, याबद्दलच्या संकल्पना स्पष्ट असल्या तर स्त्रीवादी असल्याचे अभिमानाने सांगता येईल.

१) स्त्रियांचे आंदोलन म्हणजे पुरुषां विरुद्ध सूड उगवणे नाही. स्त्रियांना न्याय हवा आहे; पण अन्यायाचा प्रतिकार अन्यायाने करता येत नाही याची त्यांना जाणीव आहे. एका दमन चक्राचे उत्तर दुसरे दमनचक्र नाही.

२) स्त्रीवाद पुरुषांना दोष देत नाही, तर पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला दोष देतो. पुरुषसत्ताकामुळे पुरुष हा स्त्री पेक्षा श्रेष्ठ आहे, स्त्री ही खालच्या स्तरावर आहे, आणि स्त्री हे पुरुषाच्या भोगाचे स्थान आहे, अशी शिकवण पुरुषांच्या मनात बिंबवली जाते.

Scanned with AnyScanner

३) दोन वर्ग, दोन देश, दोन जाती, दोन धर्म या लढायां प्रमाणे स्त्री-पुरुष ही लढाई नाही. कारण अशा लढाईत एकाची हार व दुसऱ्याची जीत अपेक्षित नाही. इथे दोघांचे हित संबंध एकच आहेत. कुटुंबातील सदस्य व मुले यांच्या संबंधाने दोघांची कर्तव्ये सारखीच आहेत. म्हणून सत्तेचे हस्तांतर हा स्त्रीवादात मुद्दा नाही. उलट, शांतता पूर्ण सह अस्तित्व व सामंजस्य अधिक महत्त्वाचे आहे. परस्परांचा सन्मान राखून व समतेच्या पायावर आधारलेल्या नात्याने हे घडू शकते.

४) स्त्रियांना पुरुष व्हायचे नाही. स्त्रियांचे जे जे नैसर्गिक वैशिष्ट्य आहे, त्यात लाज वाटण्या सारखे काही नाही. स्त्रियांवर निसर्गाने सोपवलेल्या जबाबदाऱ्या स्त्रिया नाकारत नाहीत. स्त्रिया व पुरुष यांच्यात शारीरिक भिन्नता असली तरी व्यक्ती म्हणून दोघांत समता नांदू शकते. सुरुवातीला पुरुष हे स्वातंत्र्याचे प्रारूप होते, म्हणून सुरुवातीचा काळ अनुकरणाचा होता.

५) स्त्रीवाद म्हणजे साहित्यातील सवतासुभाचा वेगळी चूल नव्हे. पण साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात स्त्रियांच्या साहित्याकडे सतत दुर्लक्ष झाल्यामुळे स्त्रियांच्या साहित्यातील वैशिष्ट्य अधोरेखित करणे, ही स्त्रीवादाची गरज आहे.

६) स्त्रीवाद हा आंदोलनातील या लेखनातील काही स्त्रियांपुरता मर्यादित नाही. आणि केवळ 'स्त्रीवादी' या विशेषणापुरता ही सीमित नाही. तळागाळातील स्त्रियांच्या स्तरापर्यंतचा त्याचा विस्तार आहे. स्त्रीवादाला अपेक्षित असलेला भगिनी भाव देश, काल, जाती, धर्म, वर्ग यांच्या पलीकडे निर्देश करतो. स्त्रियांचे भावनिक, मानसिक, नैतिक, आर्थिक, भाषिक आणि अस्मिते संबंधीचे प्रश्न जगात सगळीकडे सारखेच आहेत.

७) स्त्रीवादी म्हणजे कुटुंब मोडणाऱ्या, स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार मान्य असणाऱ्या, किंवा स्वतःच्या वैवाहिक आयुष्यात नैराश्य आलेल्या स्त्रियांनी अंगीकारलेली विचारसरणी नव्हे. असे मानणे हा स्त्रीवादाचा अपप्रचार आहे. नवे कोणतेही विचार समजून घेण्यातील भीती या मागे आहे. कुटुंब व समाज यातील आपले वर्चस्व कमी होईल अशी भीती पुरुषांना वाटते. स्त्रीवाद हा प्रत्येक स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून विचार करतो. त्यामुळे स्त्रीवाद ही जगातल्या प्रत्येक स्त्रीशी जोडली गेलेली कल्पना आहे असे गांधीजी म्हणत. त्याच प्रमाणे स्त्रीवादी चळवळ हा फक्त स्त्रियांचा प्रश्न नसून, पुरुषांची मानसिकता बदलण्याचा तो प्रयत्न आहे.

८) स्त्रीवादी विचारसरणी फक्त पाश्चात्य नव्हे. खरेतर आपली आजची जीवन शैलीच पाश्चात्य आहे. एकोणिसाव्या शतकापासूनच सुधारणांचा एक प्रवाह स्त्रियांना ब्रिटिश महिलां प्रमाणे 'लेडी' बनवू इच्छिणाऱ्यांचा होता. आता तर जग इतके जवळ आले आहे, की प्रभावी विचारसरणीचे अनुकरण होणे सहज आहे. पण भारतीय संदर्भात हा पूर्णपणे पाश्चात्त्य विचार नाही. महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, प्राचार्य गोपाळ कृष्ण आगरकर, महात्मा गांधी, दादाधर्मा धिकारी, वि. का. राजवाडे आदींनी शतकापूर्वी पासून स्त्री-पुरुष समता व स्त्रीचे स्वातंत्र्य याबद्दल अतिशय उदारमतवादी विचारांची मांडणी केली आहे. ती आपण आचरणात आणली नाही.

संदर्भग्रंथ-

1) डॉ.मोना चिमटे– "स्त्रीवाद आणि मराठी स्त्रीवाद लेखन" अक्षर वैश्वी जून 2007

2) रा. ग जाधव "निवडक समीक्षा" प्रथम आवृत्ती पृष्ठ 351

Scanned with AnyScanner

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded,

and

Shramjivi Samaj Kalyan Mandal's

Punyashlok Ahilyadevi Holkar College

Ranisawargaon, Tq. Gangakhed, Dist. Parbhani

(NAAC Grade B+)

Organized by Dept. of History, Political Science, Public Administration and Military Science

One Day Inter-Disciplinary National Seminar (Online)

History and Social Effectiveness of Post-Independence India

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व सामाजिक परिणामकारकता

CERTIFICATE

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 7.479

This certificate is awarded to Shri./ Smt./ Dr. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

of _____ in recognition of Participation in One Day Inter-Disciplinary National Seminar on "History and Social Effectiveness of Post-Independence India (स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व सामाजिक परिणामकारकता)" Organised by Punyashlok Ahilyadevi Holkar College Ranisawargaon, Tq. Gangakhed, Dist. Parbhani the 14 Oct. 2022.

He/She has Presented and Published a Research Paper in **Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (Peer Reviewd)** on स्त्रीवादी साहित्य चळवळ - एक आकलन It is peer reviewed and published in the issue LXIX, Vol. I, in the month of 14th Oct. 2022. Thank you.

ISSN 2454-7905

9 772454 790004

Dr. Ganesh G. Mane
Editor & Organizer

Principal Dr. Ghan A. L.
Chief Editor

Scanned with AnyScanner

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 7.139 | Indexed (SJIF)

6 Sept. 2022 Special Issue- 50 Vol. 1

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editors
Dr. Viswas Kandhare

Scanned with AnyScanner

Editoral Board

Dr. Khandu Waghmare

Dr. Ramesh Lahoti

Dr. Vitthal Jadhav

Dr. Navnath Pawale

Dr. Pandit Mule

Scanned with AnyScanner

15. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक — 48
डॉ नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

16. अण्णाभाऊ साठे : दलित साहीत्य आणि आंबेडकरी चळवळ — 52
डॉ. उषा खंडाळे

17. अन्ना भाऊ के उपन्यासों में 'महिला' : एक अभ्यास — 55
महेंद्र बी. वैरागे

18. अण्णा भाऊ साठे : एक मार्क्सवादी तत्वज्ञ — 58
प्रा. डॉ. सूर्यकांत मा. सांभाळकर

19. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक कार्य व वैज्ञानिक दृष्टिकोन — 60
अरुण कांबळे

20. मानवतावादी साहित्यिक : अण्णाभाऊ साठे — 65
डॉ. रमेश वाघमारे

21. अन्ना भाऊ साठे और दलित साहित्य: एक अभ्यास — 69
डॉ. श्याम सानप

22. अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य और विचार — 71
प्रा.डॉ.बळीराम राख

23. अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचे ऐतिहासिक अध्ययन — 74
प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे

24. अण्णा भाऊ साठे: व्यक्ती आणि साहित्य — 78
प्रा.संदिप कोरडे

25. अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि विचार — 82
प्रा. घादेकर पी. सी.

26. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथात्म साहित्यातील आशय — 84
मुकुंद माणिक घुताडमल, प्रा.डॉ.गणेश मोहीते

27. साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे आणि सामाजिक चळवळ — 91
प्रा. माधव उत्तमराव डांगले

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 50 , Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Sept. 2022 | SJIF | Impact Factor : 7.139

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक

डॉ नवनाथ ज्ञानोबा पवळे
कालिकादेवी कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर का.

प्रस्तावना-

अण्णा भाऊ साठेंचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव भाऊराव साठे व आईचे नाव वालुबाई साठे होते. साठे हे शाळेत शिकलेले नाही, केवळ दीड दिवस ते शाळेत गेले नंतर तेथील सवर्णांद्वारे होणाऱ्या भेदभावामुळे त्यांनी शाळा सोडून दिली. अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठी भाषेत ३५ कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यामध्ये फकिरा (१९५९) समाविष्ट आहे, जिला इ.स. १९६१ मध्ये राज्य सरकारच्या उत्कृष्ट कादंबरीचा पुरस्कार मिळाला आहे. अण्णा भाऊ साठेंच्या लघु कथांचा संग्रह १५ आहे, ज्यामध्ये मोठ्या संख्येने बऱ्याच भारतीय भाषांमध्ये आणि २७ अ-भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित केल्या गेल्या आहेत. कादंबरी आणि लघुकथा यांच्याव्यतिरिक्त साठे यांनी नाटक, रशियातील भ्रमंती, १२ पटकथा आणि मराठी पोवाडा शैलीतील१०गाणी लिहिली. अण्णा भाऊ साठेंच्या पोवाडा आणि लावणी यांसारख्या लोककथात्मक कथा शैलींच्या वापराने लोकांमध्ये ते लोकप्रिय बनले व त्यांचे कार्य अनेक समुदायांपर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केलेल्या 'फकिरामध्ये, अण्णा भाऊ साठेंनी आपल्या समुदायाला पूर्ण भुखमरीपासून वाचवण्यासाठी ग्रामीण रूढिवादी प्रणाली आणि ब्रिटिश शासनाच्या विरुद्ध विद्रोह करणाऱ्या नायक फकिराला चित्रित केले.नायक आणि त्याच्या समुदायाला नंतर ब्रिटिश अधिकारी द्वारे अटक आणि छळ दिला जातो, आणि अखेरीस फकिराला फाशी देऊन ठार मारले जाते.मुंबई मधील शहरी पर्यावरणाने त्यांच्या लिखाणावर लक्षणीय प्रभाव टाकला. त्यांनी तो डायस्टोपियन परिवाराच्या रूपात दाखवला.. त्यांनी त्यांच्या 'मुंबईची लावणी' आणि "मुंबईचा गिरणीकामगार" या दोन गाण्यांतून मुंबईला 'दुर्व्यवहारी, शोषणकारी, असमान और अन्यायपूर्ण' असे म्हटले आहे. अण्णाभाऊ साठे त्या काळातील कलावादि व जीवनवादी या वादात न राहता ते मात्र सरळ राष्ट्रीय लढ्याशी जोडले गेले, याबद्दल पद्मश्री नारायण सुर्वे म्हणतात"सर्वसामान्य माणसे मग ती कष्टकरी जनता असो किंवा ग्रामीण भागातील गरीब शेतकरी त्यांनी आपल्या अवती-भवतीचा वावरणारा समाज स्वतःच्या लेखनात परिपूर्णतेने उभा करण्याचा प्रयत्न केला. त्या समाजाच्या सुखदुःखाची, हितसंबंधाची स्वतःची नाळ जोडून घेतली'१

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे-

1) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाची भूमिका समजून घेणे.
2) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाची वृत्ती प्रवृत्ती समजावून घेणे.
3) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक हे परिवर्तनवादी आहेत का याचा शोध घेणे.
4) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात शोषित पीडित व वंचित घटकातील नायकांच्या बंडखोर वृत्तीचा शोध घेणे.
5) अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य यांच्या साहित्यात सामाजिक वास्तव मांडले आहे त्याचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दुतीय स्रोत अंतर्गत संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, इत्यादींचा आवश्यकतेनुसार वापर केलेला आहे. तसेच सामाजिक समीक्षा पद्धती व अकलनात्मक समीक्षा पद्धतीचा वापर केलेला आहे. शब्दाला आपलं करून शब्दाला वाचा देणारं, शब्दांची खाण, शब्दांची जाण आणि बहुजन समाजातील संघर्षाची धगधगती आग आणि वास्तव जीवनातील सत्य घटनांवर आधारित अण्णा भाऊ साठे यांनी कथा आणि कादंबऱ्यांचे लेखन केले. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाला लक्ष

Scanned with AnyScanner

मान्य होता रडगाणे नाही. त्यांच्या साहित्यातील नायक हा दलित, शोषित, वंचित समाजाचा आहे. परंतु, स्वाभिमानाने जगणारा आहे. इतरांसाठी लढणारा आहे, त्यागी समर्पित भावना ठेवून वेळ पडली तर जीवसुद्धा देणारा आहे. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य तरुण पिढीला आदर्श ठरत आहे. मराठी साहित्यातील दलित, शोषित, कष्टकऱ्यांचा बुलंद आवाज.उपेक्षित, वंचित समाजाचे दुःख, वेदना यांना वाचा फोडण्याचे आणि त्याला साहित्याचा विषय बनवून वंचित बांधवाला 'नायक' करणारे अण्णा भाऊ यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे तत्त्वज्ञान आहे. समतेचा दृष्टिकोन आहे. अण्णा भाऊ यांच्या साहित्यातील नायक हा वैज्ञानिक दृष्टिकोन असणारा आहे. समतेचा आणि ममतेचा व अतिशय संवेदनशील मनाने मानवतावादी विचारावर जगणारा आहे. मानवतावादी तत्त्वज्ञान आणि जग बदलण्याची जिद्द अण्णा भाऊ यांच्या नायकामध्ये आपल्याला दिसून येते. ध्येयवादी लढवय्ये आणि स्वाभिमानी जीवन जगणे हा मूलमंत्र उराशी बाळगणारा अण्णा यांच्या कादंबरीचा नायक होता. 'वारणेचा वाघ, 'फकिरा, 'गुलाम, 'वैर, 'अघात', 'आवडी, 'आग, 'आघात, 'संघर्ष, 'वारणेच्या खोऱ्यात, 'चंदन आणि 'माकडीचा माळ या अशा असंख्य कादंबऱ्यांमध्ये...बहुजन समाजाचे वंचित, शोषित कष्टकरी नायक आपल्या समोर मांडले आहेत. अण्णाभाऊंच्या साहित्याविषयी डॉ.सुभाष सावरकर म्हणतात "या वीस-बावीस वर्षांच्या कालखंडापूरते आपल्या प्रखर क्रांतिकारी जननिष्ठेच्या व जीवन निष्ठेच्या बळावर जन साहित्याच्या कथात्म दालनाचे अधिनायक पद अण्णाभाऊ साठे यांनी भूषविले, त्यांच्या प्रतिभेतून आकारास आलेल्या व चैतन्याने सळसळणाऱ्या 15 जनकथा 11 जनकादंबऱ्या म्हणजेच जन साहित्याचे अनमोल लेणीच होय"२ वारणेच्या खोऱ्यात'तील नायक हा लढणारा आहे. त्या नायकाच्या साहसाचं चित्रण करणारा त्यांच्याकडे वास्तववादी जीवन दृष्टिकोन आहे. 'वारणेच्या खोऱ्यात' प्रतिसरकार स्थापन करणाऱ्या हिंदुराव हे ध्येयवादी आणि लढवय्ये आहेत. ते शक्तिमान आणि नीतिमान, देशप्रेमी व त्यागी समर्पित आहेत. क्रांतिकारी हिंदुरावांनी तरुणांची चळवळ उभी करून सरंजामशाही वृत्तीच्या विरुद्ध बंड पुकारले आहे. मूळचे शेतकरी असलेले हिंदुराव बंडखोर आणि अन्यायाविरुद्ध लढणारे आहेत आणि शोषित लोकांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून देणारा नायक म्हणून हिंदुराव अण्णा भाऊ साठे यांनी मांडला आहे. तसेच 'फकिरा हा मानवतावादी विचारांवर चालणारा अतिशय संवेदनशील तसेच धाडसी नायक आहे. सत्य घटनेवर आधारित ही वास्तववादी कादंबरी आहे. ग्रामपातळीवर संघर्षाची कथा आहे. गावाला समृद्धी मिळाली पाहिजे.

तसेच गावाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास व्हावा म्हणून 'फकिराचे वडील आपल्या जीवाची पर्वा न करता गावाला जत्रेचा मान मिळाला पाहिजे म्हणून राघोजी आपला जीव गमावतात आणि गावात इज्जत मिळवतात. परंतु, गावातील जातीयवादी उलंरडीच्या झळा पुढे चालून गरिबांना कशा भोगायला भाग पाडतात आणि उपाशी पोटी मरणयातना भोगायला लावतात. त्यामुळे 'फकिरा सारखा बलाढ्य तरुण मजबूर होऊन चोरी करतो. अस्पृश्यांच्या वाट्याला आलेली अवहेलना, गुलामी, अपमान नाकारून त्याविरुद्ध बंड करून पेटून उठणारा महानायक 'फकिरा' हा मानवतावादाचे प्रगल्भ दर्शन देणारा आहे. सहकाऱ्यांना सोबत घेऊन स्वाभिमानाने पराक्रमाने,धाडसाने लढणारा 'फकिरा'हा क्रांतिनायक आहे. वाटेगावची शान आणि आदर्श आहे.अण्णाभाऊ यांनी आपल्या समग्र साहित्यातून वास्तवतेची मर्मग्राही मांडणी केली. कल्पकतेपासून ते जाणीवपूर्वक दूर राहिले. त्यांच्याकडे प्रतिभा होती त्याचबरोबर वास्तव जीवनानुभव होता.याबद्दल स्वतः अण्णाभाऊ म्हणतात "प्रतिभेला सत्याचं जीवनाचं दर्शन नसेल तर प्रतिभा अनुभूती वगैरे शब्द निरर्थक आहेत. असा माझा अनुभव आहे.कारण सत्याला जीवनाचा आधार नसला की प्रतिभा अंधारातील आरशाप्रमाणं निरुपयोगी ठरते.मग कितीही प्रयत्न करून त्यात प्रतिबिंब दिसत नाही आणि कल्पकता निर्बल होते. अगदी पंख विरहित पाखराप्रमाणे ती उडून शकत नाही. मी तरी अशी भरारी मारण्यात मनताच जड आहे."3 फकिरा हा नैतिकता जपणारा, तसेच आपल्या अजस्त्र ताकदीचा महामेरू आणि दीनदलितांसाठी व उपेक्षित समाजासाठी लढणारा धैर्यशील जननायक आहे. 'फकिरा हा नायक दुष्काळ आणि रोगाच्या साथीत अडकलेल्या मांग, महार, रामोशी समाजाला जगवण्यासाठी धान्याची गोदामं लुटतो आणि ते धान्य सर्वांना समान वाटतो. ही त्यांची न्यायिक भूमिका तरुणांना आदर्श ठरत आहे. गोरगरीब समाजाला उपासमार होत आहे म्हणून आणि ब्रिटिश गरिबांना

त्रास देत आहेत म्हणून 'फकिरा' यांनी सोबतीला जीवलग मित्र घेऊन ब्रिटिशांचा खजिना लुटला. आणि गोरगरिबांना समान वाटला. त्यामुळे चिडलेल्या ब्रिटिश सरकारने 'फकिरा'ला पकडण्यासाठी गावातील गरिबांना डांबून ठेवले. ही बातमी 'फकिरा' ला समजली आणि आपल्यामुळे निष्पाप माणसाचे बळी जातील म्हणून 'फकिरा स्वतः समर्पित झाले आणि गोरगरिबांना समाजाला सोडून देण्याची इच्छा व्यक्त केली. अशा अतिशय प्रामाणिकपणे समाजासाठी जीव देणारी माणसं अण्णा भाऊ यांनी आपल्या साहित्यात मांडली आहेत. 'वारणेचा वाघ'मधील सत्यबा हा कुणबी समाजाचा आहे. परंतु, अन्यायाच्या विरोधात बंड करणारा नायक आहे. पोटात बाळ असताना महार समाजाच्या स्त्रीवर अन्याय होतो आहे. भर उन्हात तो प्रस्थापित नराधम त्या असाहाय्य महिलेला मारत आहे ही घटनाच सत्यबाला सहन झाली नाही आणि मारणाऱ्याचा खून करून 'वारणेचा वाघ बनलेला नीतिवान सत्यबा म्हणजे अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील महानायक आहे

आवडीचा धनाजी जीवाची पर्वा न करता आवडीच्या खुनाचा बदला घेतो. रक्ताच्या नात्यापेक्षा प्रेमाचे नाते श्रेष्ठ आहे हा संदेश देणारी धनाजी हा प्रेमिकांसाठी आदर्श नायक ठरला आहे. 'वैर कादंबरीमध्ये इमानदार व त्यांना साथ देणारे गरिबांना कसे फसवितात हे चित्र रेखाटलेले आहे. तसेच आपसातील वैर नष्ट व्हावे देश सुखी संपन्न व्हावा, हेवेदावे संपुष्टात यावे आणि येथे नंदनवन फुलावे, ही भावना अण्णा भाऊ यांनी मनात ठेवून त्यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. 'माकडीचा माळ' ही कथा एका भटक्या समाजातील यंकु माकडवाल्याची आहे. या कथेचे वैशिष्ट्य म्हणजे, सुगीच्या दिवसात गावाच्या बाहेर पाल ठोकून राहणाऱ्या फिरत्या जमातीचे जगण्याचे चित्र आहे. तसेच नीतिसंपन्न तरुणाची कहाणी आहे. माणसापेक्षा जनावर, आणि पशुपक्ष्यांवर प्रेम करावं हा संदेश देणारी कथा आहे. यंकु माकडवाल्याच्या दुर्गावर प्रेम करणारा नायक प्रेमाचं पावित्र्य जपतो. यंकु माकडवाला आणि दुर्गावर जेव्हा जेव्हा कठीण प्रसंग येतात, तेव्हा यमु दुर्गावर प्रेम करणारा त्यांना निःसंकोचपणे मदत करतो. त्यांच्या पाठीशी उभा राहतो. पोटासाठी रानोमाळ भटकणारे जीवन व्यवहारातही यंकु आणि दुर्गाची निष्ठापूर्वक अव्वल दर्जाची तीही अतिशय प्रामाणिकपणे प्रेमाचे पावित्र्य जपणारी कहाणी आहे. मुळात ती प्रेमकहाणी वाटत असली तरी भटक्या जातीतली पालात राहणार, पण स्वाभिमानी जीवन जगणारे माकडवाल्याची दुःखद कहाणी आहे. अन्यायाविरोधात उसळणारी आणि मातीशी इमान राखणारी पात्रे अण्णा भाऊ यांनी आपल्या साहित्यात रेखाटली आहेत, त्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा गरीब आहेत, पण लाचार नाही. अन्यायाविरोधात बंड करणारे आहेत. 'जुलमाचे सांगा कारण, मग खुशाल यावे मरण हे ठणकावून सांगणारे पात्र म्हणजे खरोखर प्रामाणिकपणाचे कळस होते. कारण, दिलेला शब्द पाळला पाहिजे म्हणून आपल्यालाही वेळ प्रसंगी मरण आले तरी चालेल हा संदेश देणारा सर्व बहुजन समाजातील उपेक्षित नायक म्हणजे अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आत्मा होते. म्हणूनच जसा जंगलाचा राजा सिंह, पक्ष्यांचा राजा मोर, फळांचा राजा आंबा, फुलांचा राजा गुलाब, तसेच शब्दांचा राजा, साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे होते. अण्णा भाऊंनी जनसामान्यांच्या वैचारिक वावरात, प्रतिभा आणि प्रतिमेची पेरणी केली. तसेच संघर्षाच्या गोफणीने विषमतावादी टोळ्यांना पिटाळून लावले. तळागाळापर्यंत बहुजनांना जागे करण्यासाठी त्यांनी लोकप्रबोधन करणारे साहित्य लिहिले

समारोप निष्कर्ष:

1)अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाची भूमिका समजून घेतली आहे.

2) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाची कृती प्रवृत्ती समजावून घेतली आहे.

3) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक हे बंडखोर व परिवर्तनवादी आहेत.

4) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात शोषित पीडित वंचित घटकांची नायकाच्या व्यथा मांडल्या आहेत.

5) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक हा शोषणाविरुद्ध बंडखोर वृत्तीने पेटून उठतो.

6) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात सामाजिक बांधिलकी बांधील बांधीलकी जोपासलेली आहे.

अशाप्रकारे आपणास अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायकाचा अभ्यास करताना वरील निष्कर्ष हाती आले आहेत

Scanned with AnyScanner

Special Issue 50 , Vol. 1 Sept. 2022 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

अण्णाभाऊ साठे यांनी शोषित पिडीत वंचित घटकातील बंडखोर नायकांना बोलते केलेले आपणास दिसून येते त्यांच्या साहित्यातील नायक सुवर्णा विरुद्ध व अन्यायाविरुद्ध बंडखोर वृत्तीने पेटून उठताना दिसून येतो अण्णाभाऊ साठे यांनी आपले साहित्य लेखन करताना सामाजिक बांधिलकी जोपासलेली असे आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

1) सुर्वे नारायण- कादंबरीकार अण्णाभाऊ साठे जननायक अण्णाभाऊ साठे संपा.डॉ. शिवाजी जवळगेकर प्रथमआवृत्ती 1 ऑगस्ट 2008 पृष्ठ क्र-70
2) सावरकर सुभाष- कादंबरीकार अण्णाभाऊ साठे जननायक अण्णाभाऊ साठे संपादन डॉ. शिवाजी जवळगेकर प्रथमआवृत्ती 1 ऑगस्ट 2008 क्रमांक- 91
3) साठे अण्णाभाऊ- फकीरा सुरेश एजन्सी पुणे 25 वी आवृत्ती ऑगस्ट 2008 कैफियत

Scanned with AnyScanner

Adarsh Shiksha Sanstha Beed's

KALIKADEVI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, SHIRUR (KA.)

TQ. SHIRUR (KA.), DIST. BEED (MS)

Afiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad (MS)

IQAC, Department of Languages and Social Sciences

Organizes

One Day Interdisciplinary National conference on

Anna Bhau Sathe: Life, Literature and Thoughts

Monday, 6th October 2022

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Ms./Dr./Prof. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

of कालिकादेवी महाविद्यालय शिरुर कासार, जि. बीड.

has participated in One Day Interdisciplinary National conference on "Anna Bhau Sathe: Life, Literature and Thoughts" organized by IQAC, Department of Languages and Social Sciences on 6th October, 2022 at Kalikadevi College, Shirur (Ka.), Dist.Beed (M.S.). He / She has presented the research paper entitled अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक.

Dr. Ramesh Landage (Convener)	Dr. Chetana Dongalikar (Convener)	Principal (Dr.) Vishwas Kandhare (Organizing Secretary)

Scanned with AnyScanner

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि भारतीय जाती व्यवस्था

डॉ. विठ्ठल स. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासनशास्त्र विभागप्रमुख,
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का), जि बीड.

सारांश (Abstract)

भारतीय जातीय व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली दिसते. त्याचबरोबर ती व्यवसायावर आधारित असून प्राचीन काळापासून कार्यरत असलेली दिसून येते. भारत देशात गरिबी हा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. या गरिबी बरोबरच स्वच्छता जोडलेली आढळते. अन्न वस्त्र निवारा या गरिबांच्या निकटच्या गरजा आहेत. म्हणून या संशोधन पेपर मध्ये व्यक्ती, समाज, राहणीमान, स्वच्छता व जातीय व्यवस्था या घटकावर विचार मांडल्या जाणार आहेत. उदाहरणार्थ भारतात काही जाती ह्या गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित होत्या. त्याचबरोबर भारतीय संविधानात त्यावर उपाय म्हणून काही कायदे केले गेले व यावरील गुन्हेगारी जमातीचा ठपका पुसण्याचे कार्य झाल्याची दिसून येते. भारतीय समाजामध्ये गरिबी, दारिद्र्य ,जातीय व्यवस्था, उचनीचता विषमता या संकल्पना उत्पन्न होत गेल्या. त्याचबरोबर स्वच्छतेचे राहणीमानाचे प्रश्न निर्माण झाले. यावर उपाय करावयाचा असेल तर मोफत व सक्तीचे शिक्षण होणे आवश्यक आहे. यामुळे स्वच्छतेचा जातीय व्यवस्थेचा आणि त्यावर आधारित समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन मानले आहे. तसेच सर्व स्तरातील शिक्षणावर खर्च मोठ्या प्रमाणावर तरतुदी केल्या पाहिजेत .तरच या समस्या सुटतील असे वाटते. यावरच काही उपाय सांगितल्या जाणार आहेत.

सूचनक शब्द –
भारतीय जातीय व्यवस्था ,स्वच्छता, शिक्षण ,संविधान मूल्य, गरिबी, दारिद्र्य

प्रस्तावना -

सामाजिक न्याय ही तुलनात्मक दृष्ट्या आधुनिक संज्ञा आहे आणि ती समाजाच्या एका लोक विभागाला न्याय आणि सभ्यपनाची वागणूक देणे ही सुचित करते. या संज्ञेमध्ये अशी सामाजिक व्यवस्था गृहीत धरलेली असते की जी भेदभाव विरहित आणि लोकाभिमुख असते. ज्या व्यवस्थेमध्ये समाजजीवन आणि सामाजिक संस्थांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि इतर पैलूंमध्ये विषमता आणि अन्याय अस्तित्वात नसतो.या संज्ञेवर आपल्या संविधानात विशेष जोर देण्यात आल्याची आठवते. संविधानाची प्रस्ताविका भारतीय लोकांच्या वतीने देशातील सर्व नागरिकांचा या सामाजिक ,आर्थिक आणि राजकीय न्यायाच्या रक्षणाचा कळकळीचा निर्धार असल्याचे जाहीर करते आणि घटनेतील ३८ वे कलम शासन संस्थेवर अशी समाजव्यवस्था आणण्यासाठी योग्य ती आणि परिणामकारक पावले टाकण्याची जबाबदारी टाकते की ज्या समाज व्यवस्थेत राष्ट्राच्या जीवनाचा आणि राष्ट्रीय संस्थांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हा अविभाज्य भाग होईल.

जातीची व्याख्या सामाजिक स्तरीकरणाची अशी व्याख्या म्हणून करता येईल की जिच्यात उच्चनीचता, जन्माधिष्ठितता,एक किंवा काही नेमक्या व्यवसायास बांधिलकी, विषमता, सजातीय विवाह ,भिन्न जातीयांकडून अन्नग्रहणास प्रतिबंध आणि उच्चनीचतेशी संबंधित पावित्र्य आणि विटाळ चा समज यांचा समावेश आहे. तथापि आर्य पूर्व काळातील परिपक्व हडप्पा संस्कृतीमध्ये पूर्णपणे विकसित वर्ग समाजाचे अस्तित्व असूनही, त्या ठिकाणच्या उपलब्ध पुरातत्वीय पुराव्यांच्या साहाय्याने, तेथे सापडलेल्या पुराभिलेखातील लिपी वाचून उलगडा होऊन न शकल्यामुळे हडप्पा संस्कृती मध्ये जात आणि अस्पृश्यता यांचा उगम झाला. या गृहीत प्रमेयाला काही आधार नाही.

या संशोधन पेपर मध्ये जातीय व्यवस्था आणि स्वच्छता हा विषय चर्चेला घेण्यात आला आहे. त्यात प्राचीन काळापासून उच्च नीच हा भेद असल्यामुळे उच्च वर्गाच्या सेवेला कनिष्ठ वर्गातील सेवक असत. त्यास काही कारण असत. उच्च वर्गाकडे जमीन, धन, धान्य इत्यादी गोष्टी परंपरागत असत. त्यांच्या सेवेची चाकरी केली म्हणजे उदाहरणार्थ वाड्याची स्वच्छता पाणी भरणे झाडलोट करणे इत्यादी कामे हा कनिष्ठ वर्गातील सेवक करीत असे. म्हणून संशोधकाचे असे मत आहे की भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता या विषयावर चर्चा करताना आपणास उच्चवर्ग

Scanned with OKEN Scanner

आहे. त्यांची चूक ही की समूह अंतर्गत जातींची घडण ही एक समूह म्हणून झालेली नसून स्वतंत्रपणे जातीची निर्मिती झाली हे तत्व दुसऱ्यांनी दर्शविलेले आहे. वरील प्रत्येक व्याख्येतील सर्व जातींना समान जातीची वैशिष्ट्ये तेवढीच मी विचारा करिता घेईन व त्यांचे त्याचप्रमाणे मूल्यमापन करेल. सेनार्ट पासून प्रारंभ करू एक स्वाभाविक वैशिष्ट्य म्हणून तो आपले लक्ष विटाळाच्या कल्पनेकडे वळवितो. या मुद्याकडे लक्ष दिल्यास असे निर्विवादपणे म्हणता येईल की कुठल्याही परीने विटाळाला जातीचे वैशिष्ट्य म्हणता येणार नाही. विटाळ सामान्यतः पूजा समारंभा संबंधात उद्भवतो व शुद्धतेच्या सामान्य तत्वाशी संबंधित आहे. परिणामतः या कल्पनेचा संबंध जातीशी नाही. जातीच्या कार्यकलापांशी विसंगती न धरता जातीशी विटाळाचे अविभाज्य संबंध नाकारले जाऊ शकते. विटाळाच्या कल्पनेचा संबंध जातीशी जोडण्यात आला आहे. कारण ते फक्त यामुळे की सर्वात उच्च दर्जा भोगणारी जात ही पुरोहितांची जात आहे .अर्थात आपणास हे माहीतच आहे की पुरोहित आणि पवित्रता यांचे सख्ख हे जुनेच आहे. म्हणूनच आपण या निष्कर्षापर्यंत येतो की, विटाळाची कल्पनाही फक्त तेव्हाच जातीचे स्वभाव वैशिष्ट्य बनते, जोपर्यंत जातीला धार्मिकतेचे वलआवरण असते. नैसफिल्डच्या जातीचे वैशिष्ट्य म्हणून मुद्याचे नाविन्य जमेसधरून सुद्धा आपल्याला म्हणावे लागेल की, निसफिल्ड यांनी कारणाच्या जागी कार्य आणण्याची चूक केलेली आहे.जात हा एक स्वयमबंदिस्त असा घटक असल्याकारणाने स्वाभाविकच तिच्या अंतर्गत सदस्यांच्या सहयोजनाही सवयीवर मर्यादा पडतात परिणामतः जातबाह्य खानपानावरून रोटी बंदी प्रतिबंध हा भिन्नतेमुळे नसून त्याला धार्मिकतेचे तत्व जोडलेले आहे.परंतु हे तत्व नंतर जोडण्यात आले.सर एच दिसले हे विशेष लक्ष देण्यासारखा असा कोणताही नवा मुद्दा मांडत नाहीत.

आता आपण ज्यांनी या विषयावर खूप कार्य केले आहे त्या डॉ. केतकरयांच्या व्याख्येचे विश्लेषण करू.केवळ ते भारतातील रहिवासी आहे असे नव्हे तर त्यांची जातीविषयक विचार गहन अध्ययनातून व चिकित्सक दृष्टिकोन आणि बुद्धी कौशल्याचा वापर करून निर्माण झाले आहे.त्यांची व्याख्या विचारात घेण्या योग्यतेची आहे कारण जातीचे विश्लेषण त्यांनी जातीव्यवस्थेशी असलेल्या तिच्या संबंधातून केलेले आहे.त्यांनी अनावश्यक बाबींना वगळले आहे .त्यांच्या वैचारिकतेतील किंचित गोंधळ सोडला तर त्यांचे विचार सुबोध आणि बेबंदीबद्दल बोलतात. माझ्या मते दोन्ही बाबी एकच होत.अंतर संबंधाबाबत निषेध तसेच अंतर्विवाहाला सुद्धा प्रतिबंध करणे या दोन्हीही बाबी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

जातीच्या विविध स्वभाव वैशिष्ट्यांच्या चिकित्सक मूल्यमापनातून या गोष्टीबद्दल संशय निर्माण होत नाही की .आंतरविवाहाचा अभाव अथवा निषेध व सजातीय विवाहाचा नियम हेच जातीचे मूळ आहे. परंतु लोक मानव शास्त्रीय भूमिकेवरून हे नाकारतील कारण जातीची समस्या न अनुभवता देखील सजातीय विवाह हे करता येऊ शकतात .समाजात अशी संभव आहे की, एखाद्या सजातीय विवाह समर्थक समाज, सांस्कृतिक दृष्ट्या वेगळा राहून सुद्धा वस्ती करू शकतो. याबद्दलचे तर्कपूर्ण उदाहरण भारतीय काळे अमेरिका (रेड इंडियन) व निग्रो म्हणविले जाणारे गोर लोक इत्यादी सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न समाज अमेरिकेत अस्तित्वात आहे. परंतु भारतात मात्र परिस्थिती निश्चितच वेगळी आहे .याबद्दल आपण भ्रमित होता कामा नये. आधीच दाखवून दिल्याप्रमाणे भारतातील लोकसमूह हे सजातीय विवाह प्रथेचे पालन करतात. भारतातील अनेक प्रजाती

ह्या काही निश्चित प्रदेशात निवास करतात व त्यांच्याच अंतर्गत देवाण-घेवाण सांस्कृतिक एकता आहे ,जो सजातीय समाजाचा मापदंड आहे. अशा सजातीय विवाह समर्थक प्रथा असलेल्या लोकात आणि जाती असलेल्या लोकांत निश्चितच भिन्नता आहे. भारतातील जाती प्रथेचा अर्थ आहे, समाजाला कृत्रिमरीत्या विभाजित करणे जे वैवाहिक रीती संबंधाने एकमेकांपासून वेगवेगळे असले पाहिजेत. अशाप्रकारे हा निष्कर्ष अटळ आहे .की सजातीय विवाह हा कशा प्रकारे टिकविला गेला हे दाखविण्यात जर आपण यशस्वी झालो तर आपण जातीची उत्पती आणि जडणघडण हे सुद्धा वस्तूता सिद्ध केलेले असेल. सजातीय विवाह हे जातीय व्यवस्थेचे मूळ काम आहे असे मी मानतो. याची खात्री तुम्हास आता झालेली असेल. तुम्हास अधिक पेचात न पडता व विषयावर मी अधिक प्रकाश पाडू इच्छितो. भारत वगळता आज जगातील कुठलाही देश आदी मान्यतांना चिटकून राहिलेला नाही. भारतीयांचा धर्ममूलता आदीम काळातील आहे, आणि त्यांचे आदिम संकेत आज सुद्धा आधुनिक काळात मोठ्या जोमाने भारतीय समाज पाळत आहे. बहिर्गोत्र विवाहाचे प्रचलन भारतीय समाजात पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. हे सर्वांनाच माहित आहे. काळाच्या प्रवाहात या प्रथेच महत्व कमी

Scanned with OKEN Scanner

KNOWLEDGE RESONANCE
SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT OF SANITATION ON SOCIETY

11th MARCH, 2023

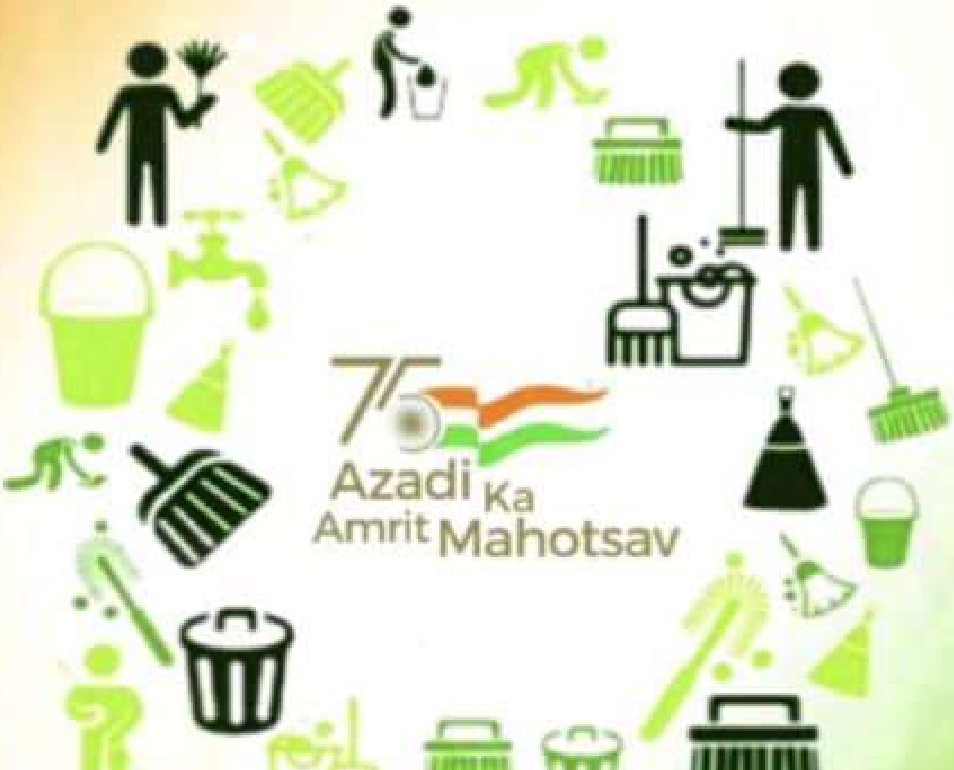

GUEST EDITOR

Dr. Revannath Kale

Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.

KNOWLEDGE RESONANCE

Scanned with OKEN Scanner

कमी होत गेले आणि जवळचे रक्त संबंधी वगळता त्या संबंधात विवाहात प्रतिबंध राहिलेला नाही. भारतीय विवाह पद्धती जी गोत्र बाह्यविवाह वर आधारित आहे याचे प्रमाण आहे .भारतात केवळ सजातीय (रक्तआप्त)मध्येच विवाह होऊ शकत नाही तर सगोत्रा (एकाच वर्गाच्या) मधील विवाह सुद्धा निशिद्ध मानण्यात येतो. म्हणूनच भारतीय जनतेला सजातीय विवाहचा प्रकार हा फरक आहे ही एक महत्वपूर्ण गोष्ट आपणास लक्षात ठेवायचे आहे .भारतात नानाविध गोत्रे आहेत आणि हे गोत्र बाह्यविवाहाला अवलंबून करतात .या प्रकारचे इतर वर्ग सुद्धा आहेत .जे कूदेवतांना मानतात भारतीय जनतेत गोत्र बाह्यविवाह करणे हे एक विधान आहे आणि याचे उल्लंघन होणे शक्य नाही. एवढेच नाही तर सजातीय विवाह प्रथा प्रचलित असताना सुद्धा गोत्र बाह्य विवाह पद्धतीने शक्तीने पालन करण्यात येते. गोत्र बाह्यविवाहाच्या नियमांचा भंग केलेल्यांना विजातीय केलेल्या पेक्षा कठोर दंडाचे प्रावधान आहे. आपणास माहित आहे की गोत्र बाह्यविवाहाचा अर्थ परस्पर एकत्र भवन होय. परंतु आपल्यामध्ये जाती प्रथा आहे. जातीपर्यंत भारतात संबंध आहे परिणाम हाच निघतो की बहिर गोत्र विवाहाचा नियम एक विधान असताना देखील याच्या शिवाय सजातीय (गटांतर्गत) विवाहाचा नियम जोडलेला आहे.वास्तविक पाहता गोत्र बाह्य विवाह करणाऱ्या समाजाला सजातीय गटांतर्गत विवाहाचे पालन करणे सहज शक्य आहे. ते जातीव्यवस्थेचे मूळ आहे आणि वस्तुतः मूलभूत समस्या आहे. या नियमामुळेच गोत्र बाह्यविवाहाचे प्रचलन असताना देखील सजातीय गटांतर्गत विवाह हे शक्य होता.या मुद्यावरच विचार करून आपणास जातीच्या निर्मितीच्या रहस्याचा उलगडा होऊ शकतो अशाप्रकारे समाजातील गटांतर्गत विवाह प्रथेचे गोत्र बाह्यविवाह करण्याच्या रूढीवर मिळविलेला विजय म्हणजेच जातींची निर्मिती होय.[2]

स्वच्छता व भारतीय जातीय व्यवस्था-

भारतीय समाज व्यवस्थेत असंख्य जाती व धर्म असलेले दिसतात. त्यात भारताची लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या उदा. स्वच्छता, लोकसंख्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, गरिबी इत्यादी समस्या उद्भवलेल्या आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था ही पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेली दिसून येते.याचे मूळ आपण पाहत असताना जाती, वर्णव्यवस्था यात जाती आधारित व्यवसाय निर्माण केले गेले. अज्ञान व अंधश्रद्धा स्वच्छतेमुळे ही लोक एकमेकांचा द्वेष करतात. भारतात काही गुन्हेगारी जमातीवर जो ठपका ठेवला आहे. त्यांना अज्ञानात ठेवले गेले शिक्षणापासून वंचित केले गेले. त्यामुळे ज्ञानापासून दूर असलेला समाज हा स्वच्छते पासूनही कोसो दूर असलेला दिसतो. म्हणून अज्ञानामुळे स्वच्छतेचे महत्व कळत नाही. भारतीय जातीव्यवस्थेने त्यांना अज्ञानात ठेवले. त्यामुळे त्यांना स्वच्छतेचे ज्ञान नसणे, अज्ञान असणे, गरिबी दारिद्र्य या सर्व गोष्टीमुळे त्यांचा विकास खुंटलेला दिसतो आहे. भारतामध्ये स्वच्छतेचा विषय आज राष्ट्रीय पातळीवरून प्रधानमंत्री यांना हाताळावा लागत आहे. भारतीय जातीय व्यवस्थेन अज्ञानी जमाती ह्या जाणवपूर्वक शिक्षणापासून दूर ठेवल्या. त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण हे अत्यल्प असलेले दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्यात अज्ञान वाढते. त्याचबरोबर अस्वच्छता वाढते. उदाहरणार्थ मसनजोगी ,सर्व फासेपारधी जमाती ,भटक्या जमाती इतर मागास वर्गातील काही जाती आणखी ज्ञानापासून कोसो दूर असलेल्या दिसून येत आहेत. त्यात तिरमल ,मुस्लिमांमधील जाती उदा. तांबोळी, आतार, खाटीक इत्यादी जमाती शिक्षणापासून दूर दिसत आहेत. या अज्ञानापोटी त्यांना स्वच्छतेचे धडे मिळत नाहीत.

स्वच्छता. मानसिकता व जातीय व्यवस्था-

या मुद्यांचे विश्लेषण करताना जातीय व्यवस्थेतील मागास जातीतील मानसिक स्थिती ही जबाबदार असलेली दिसून येते. ही एक चक्र असलेले दिसते. अज्ञान असल्याने शिक्षणापासून दूर. त्यामुळे त्यांनी मानसिक दृष्ट्या स्वतःला कमकुवत समजून घेतले आहे. ते स्वतःला कमी लेखतात. शिक्षणाचे महत्व त्यांच्यापर्यंत न पोहोचणे. आजही समाज माध्यम सक्षम झाले. सर्व क्षेत्र विकसनशील अवस्थेत असलेले दिसते .विकसित होण्याचा भारत मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करत आहे .सर्व क्षेत्रात प्रगती आढळून येत आहे. आपण 21 व्या शतकात प्रवेश केला परंतु स्वच्छतेचे प्रश्न आपण गेल्या सात दशकापासून सोडू शकलेलो नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकापासून आपण जातीय व्यवस्था संविधानाद्वारे मोडण्याचा प्रयत्न करत आहोत. दिवसेंदिवस वाढत चाललेली लोकसंख्या यामुळे अपुरे पडत चाललेली साधने,एकीकडे प्रगतीचा मार्ग धरलेला असताना विविध समस्यांना भारतीय जातीय व्यवस्थेमुळे सामोरे जात आहोत. बौद्ध काळात ज्ञान केंद्र म्हणून बौद्धकालीन नालंदा, श्रावती, वल्लभीया विद्यापीठ व्यवस्था अस्तित्वात होत्या. त्या काळात विविध ज्ञान शाखा विकसित होत्या. आजही ते साहित्य भारतात

Scanned with OKEN Scanner

54	**महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या स्वच्छता योजना: एक आढावा** बालासाहेब सखाराम जोगदंड	198
55	**स्वच्छता आणि पर्यावरण संवर्धन** महादेव सोपानराव घाटूळ	201
56	**स्वच्छ भारत अभियानात सोशल मीडियाची भूमिका** युवराज तेजराव वाघ	203
57	**कोविड-19 महामारी आणि ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप** श्री. ससाणे रजनीकांत अरुण	205
58	**स्वच्छ भारत मिशन** श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ	209
59	**स्वच्छ भारत मिशन एक चिकित्सक अभ्यास** सुशील सुरेश जामकर	212
60	**स्वच्छता आणि महिलांच्या समस्या** स्वाती आश्रुबा देवतर्शे	216
61	**स्वच्छता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून** डॉ. देवराज दराडे* डॉ. जयसिंग सिंगल** डॉ. शारदा खेडकर***	219
62	**स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन** प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	223
63	**पर्यावरण संवर्धन आणि समाज एक अध्ययन** डॉ. डी. के. कदम	226
64	**ग्रामीण विकासात स्वच्छता अभियानाचे योगदान** डॉ. तुकाराम रा. फिसफिसे	229
65	**वैयक्तिक स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा चिकित्सक अभ्यास** डॉ. शशिकांत परळकर	232
66	**स्वच्छता आणि भारतीय जाती व्यवस्था** डॉ. विठ्ठल स. जाधव	235

Scanned with OKEN Scanner

किंवा श्रीमंत यांची जातीय व्यवस्थेविषयक मत, त्यांची मानसिक स्थिती त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाची काळजी, स्वच्छता करणारा वर्ग, त्यांची मानसिक स्थिती, त्यांच्या कुटुंबाची स्थिती पाहणे महत्वाची वाटते. म्हणून हा विषय निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश -

1. भारतीय जातीय व्यवस्थेचा आधुनिक काळातील वर्तन व्यवहार अभ्यासणे
2. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता अभ्यासाची आवश्यकता पहाणे.
3. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धती निवडण्यात आली आहे. या संशोधन पद्धतीमध्ये प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. यापैकी दुय्यम सामग्रीच्या सहाय्याने भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता यावर अध्ययन करण्यात आले आहे

भारतीय जातीय व्यवस्था -

प्रसिद्ध मानववंश शास्त्रज्ञांच्या मते भारतीय समाज हा आर्य द्रविड मंगोल आणि शक यांच्या मिश्रणापासून बनलेला आहे. या सगळ्या प्रजातींनी अनेक देशातून दिशा दिशांनी आणि नाना संस्कृतीचा अनेक शतकापूर्वी आपल्या पूर्ववर्तींना पराभूत करून या देशात प्रवेश केला आणि नंतर शक्तीशाली बनल्यावर जम बसून शांतता प्रिय शेजारी म्हणून स्थायिक झाले. यांच्यातील संपर्क आणि परस्पर संबंधातून एका सामाजिक संस्कृतीचा विकास झाला.तीत त्यांच्या संस्कृतीचा लोप झाला. तेव्हा भारतीय समाज हा भिन्न जातीपासून बनलेला आहे ,असे म्हणणे असंगत आहे. संपूर्ण भारत भ्रमण केल्यानंतर आपणास या गोष्टींची साक्षपटते की भारतीय समाजात है गृहीत धरूनच चालले पाहिजे की, भारतीय समाज घडविणाऱ्या नानाविध समूहांचा परिपूर्ण मिलाप अद्यापही घडून आलेला नाही तर भारतीय समाज हा विभिन्न शारीरिक लक्षणे असलेल्या लोकांनी बनलेला आहे. विशेषतः उत्तर भारत व दक्षिण भारतातील शरीर संरचना व वर्ण संबंधात बराचसा विरोधाभास दिसून येतो. तेव्हा या सर्वांचा मिलाप घडवून आल्यानेच केवळ एक जिनसी समाज घडत नसतो. वांशिक दृष्ट्या सर्व भारतीय समाज हा भिन्न प्रजातीपासून बनलेला आहे. संकलनातूनच भारतीय समाजाची जडणघडण झालेली आहे. या आधारावरूनच मी हे म्हणू शकतो की भारता इतकी क्वचितच सांस्कृतिक एकता इतरत्र आढळते. आम्ही केवळ भौगोलिक दृष्ट्याच एक नाही तर सांस्कृतिक दृष्ट्या देखील चारही दिशांनी सहभागी झालेले लोक आहोत. तथापि ह्या एकजिनसीपणामुळेच जात ही स्पष्टीकरण करण्याइतकी अवघड समस्या बनते. भारतीय समाज हा जर केवळ भिन्न प्रजातींचे केवळ संमिश्रण असतात तर गोष्ट निराळी असती परंतु जात है आधीच एकजिन्सी असलेल्या घटकाचे विभाजन होय आणि जातीच्या उत्पतीचे स्पष्टीकरण म्हणजे ह्या विभाजन प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण होय. जातीच्या संरचनेवर विचार करण्याअगोदर मानववंशशास्त्राच्या शास्त्रज्ञांच्या काही व्याख्यान कडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो.

1) फ्रेंच विद्वान सेनार्ट यांच्या मते "तीव्र वांशिक आधारावर एक घनिष्ठ संघटित संस्था, विशिष्ट पारंपारिक आणि स्वातंत्र्य संघटनांनी मुक्त, ज्यामध्ये एक प्रमुख पंचायत असते, ज्यांच्या बैठकी वारंवार भारतात काही उत्सव प्रसंगी मेळे भरविण्यात येतात, जातीतील सर्व लोकांचा एक सारखा व्यवसाय असलेला, ज्यांचे संबंध केवळ रोटी बेटी व्यवहारात आधारित असलेला, जातीत व्यक्तींची मर्यादा जाती नियमाने ठरवून दिलेली वेळप्रसंगी नियम मोडणाऱ्यांना शिक्षा आणि बहिष्कार सुद्धा घडवून आणणारा सक्षम असलेला समाज ,त्यातही जाती नियमाबाबत कठोर असलेला समूह"

2) डॉ. केतकर यांच्या मते," जात ही केवळ त्या समूहात जन्माला आलेल्यांची मिळून बनत असते व कठोर सामाजिक नियमांनी व्यक्तीला समाजबाहेर विवाह करण्यास सदस्यांना सक्त मनाई असते."

3) सर एच रिचले यांच्या मते," जातीचा अर्थ आहे कुटुंब किंवा कुटुंबाचे मिळून बनलेले संघटन, सामाजिक नाव असलेले, विशिष्ट व्यवसायाशी संबंधित असलेले ,एखाद्या दैवी पौराणिक पितरांचे वंशज असल्याचा दावा करणारे आणि वंशपरंपरागत व्यवसाय अनुसरण करणारी एक जिन्सी लोक म्हणजे जात होय.

आपल्या उद्दिष्टांसाठी या व्याख्यांचे परीक्षण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. हे स्पष्ट आहे की तीन वेगवेगळ्या विद्वानांच्या व्याख्यान कडे बघितल्यास त्यांच्यात काही महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत तर काहीत फार कमी महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत. माझ्या दृष्टिकोनातून यापैकी कोणतीच व्याख्या परिपूर्ण किंवा बिनचूक नाही. या सगळ्या व्याख्या मधून जातीच्या जडणघडणीचा मध्यवर्ती मुद्दा हुकलेला

Scanned with OKEN Scanner